

Foregående Aabenraa Amt

III. Om den Stad og det Amt Tøndern.

I. Om den Stad Tøndern.

Tøndern eller Tondern, en middelmaadig stor Stad, som næst efter Slesvig er en af de ældste Stæder i Hertugdømmet. Den er allerede Aar 1243 af Hertug Abel skienket den lybske Stadsret. I de ældre Tider blev denne Stad kaldet Lutkentøndern, for at skille den fra den store Landsbye Mögeltøndern. Staden ligger ved den vestlige Side af Hertugdømmet paa en Øe, som Widaae og tre andre Bekke danne; den har smukke Bygninger, og har god Næring af sin Korn- og Fæhandel, saavel som af den Mængde fine Kniplinger, som deels her, og deels i omliggende Egne, kniplies og forarbeides; disse Kniplinger ere udenlands bekendte under Navn af tønderne Kniplinger.

Aar 1669 bleve de tre Gader, Wolfgaden, Slotsgaden og Vestergade, som hørte til Amtet og Tønderherred, adskilte fra Amtet, og indlemmede Staden. Vestergade, som ved en Kanal skilles fra de øvrige Dele af Staden, og er foreenet med den ved en Broe, er at ansee som en Forstad. Staden har nu, med de ti som ligge paa Slotsgrunden, og ei høre til Staden, 552 Ildstæder og 34 almindelige Brønde, hvoriblandt de Tredive have dens Oprindelse af Kilder, men de Fire ere Rørbrønde, og blive forsynede med Vand fra Widaae.

I forrige Tider har Tøndern havt god Seilads og Skibsfart, hvorudover den ogsaa fører et Skib i sit Vaaben. Men ved det Mudder, som Tid efter anden flyder ind fra Vestersøen, saa og ved den derpaa fulgte Inddigning, er Skibsfarten næsten ganske betaget Staden. Ved at opføre et Sødige fra Høyer til Humtrup i de Aar 1553 til 1555, kom det Sted, hvor Skibene

legge til at losse, en halv geographisk Miil fra Staden. Aar 1618, ved det Dige der blev trukket ved Rutebüll mod Sydvest, til at indtage Brunsodderkog, blev det forflyttet en Miil, og atter Aar 1715, ved at inddige den nye Rutebüllerkog, halvanden Miil; hvorudover de Skibe, som bringe Vahre til og fra Tøndern, maae ligge ved den Landsbye Emmerlef og udlosse deres Vahre og indehavede Ladninger, og med Pramme eller flade Fartøier føre det altsammen frem og tilbage igiennem den store Kanal, som gaaer igiennem den nye Rutebüllerkog paa Widaae.

Mange gange har Staden udstaaet forskellige Ildsvaader, og sidste gang Aar 1725; men den har nu smukke Bygninger igien. Stadskirken, som har en Sognepræst, der tillige altid er Provst, og to andre Præster, nemlig en tydsk Arkidiakonus og en dansk Diakonus, kaldes Kristkirke, er meget smuk, og er Aar 1591 og 1592 i Stedet for den forrige forfaldne Kirkebygning ganske nye opbyggt. Til denne Kirke hører Stadens Indvaanere, saavel som og de fire Landsbyer Twed, Korntwed, Gross- og Kleinemmerschede, tilligemed de Gaarde Hestholm, Gurretsmark og Dürhaus, saavel som og nogle Kather, der ligne Landsbyer, og kaldes Heedehusene, Nieburg og Toft. Udi denne Kirke prædiker Diakonus til Froprædiken dansk: men til Høimesse og Aftensang prædikes tydsk. Før Reformationen vare her to Sognekirker, nemlig Lorenzkirke i Vestergaden, som nu er et Borgerhuus, og Niklaskapel, som blev nedrevet Aar 1591; og i dets Sted er den nu værende Kirke bleven opbyggt.

I fordem Tid vare her ogsaa to Kloostere: det ene var stiftet Aar 1238, har ligget i Vestergaden, og var et Minoriterkloster, helliget til den hellige Lorenz, men blev efter Reformationen Aar 1530 anvendt til andet Brug; det andet Kloster blev allerede Aar 1523 frataget Munkene, blev indrettet til et Fattighuus til den Helligaands Ære, og af Kong Friderik den Første blev dertil foræret de skønne Landerier, som ligge ved Humtrup i gammel Gotteskoge; det blev Aar 1649 paa Stadens Bekostning opbyggt af nye Aar 1649, men det brændte af i Oktober Aar 1725 i den Ildebrand, som da overgik Staden; men Aar 1731 blev denne Bygning igien smukt opbyggt, deels som et Hospital for 24 Personer, og tillige som et Veisenhuus for 16 fattige Børn; Veisenhusets Stiftelse er skeet af en Kiøbmand ved Navn Peter Struck, som til Børnenes Underholdning har skienket 91 Demater Marskland i Friderikskog.

Den latinske Skole er Aar 1612 bleven oprettet: ved Skolen er en Rektor og en Kantor. Det fordem værende Slot her var vel ikke stort, men dog

temmelig anseeligt, og efter gammel Viis befæstet med Grave, Mure, høie og brede Volde, hvori var en fordækt Gang, og Runddele paa fire Kanter. Dette Slot har udstaaet adskillige haarde Skiebner i de Krige, som fra Kong Valdemar den Andens Død af, indtil Kong Kristoffer af Bayern kom paa Thronen, ere førte imellem Kongen af Danmark, saavelsom ogsaa Hertugerne til Slesvig og Greverne til Holsteen; thi Aar 1271 blev det indtaget og sleifet, siden blev det igien opbyggt og sat i god Stand; Aar 1357 blev det indtaget af de Holsteenske, Aar 1416 af de Holsteenske og Friser, og Aar 1422 er det af de Danske forgieves blevet beleiret; Aar 1677 lod Kong Kristian den Femte nedrive dette Slots Volde og Mure; Aar 1750 og 1751 blev Slottet ganske nedbrudt, og intet deraf blev tilovers uden allene Porthuset, der er et Fængsel for dem, som i Amtet Tøndern begaae slig Forseelse, at de her indsættes i Forvaring.

Stadens Magistrat bestaaer af een Borgemester og fem Raadsforvandre, af hvilke een er tillige Stadssekretair. Her er et Konsistorium eller en Konsistorialret, som bestaaer af Amtmanden og Provsten til Tøndern, de to øvrige Stadspræster, og en Præst af Amtet, som udnævnes af Amtmanden til Bisidder i Retten, hvori Amtsforvalteren er Sekretair. Under denne Konsistorialret hører Staden og Amtet Tøndern; tilsammen 46 Sognekirker og Kirkesogne. Ved disse 46 Kirker staae 50 Præster, hvorunder Provsten regnes.

Staden har ikke ringe Geestlanderier; og ligeledes et anseeligt skjønt Stykke Marskland i Tønderkog hører under dens Jurisdiktion. Staden beskikker en Digeafoged over det til dette Marskland henhørende Dige,

II. Om Amtet Tøndern.

Det store og meget importante Amt Tøndern grændser mod Norden til Lohmøgeltønderherred, og de Amter Lygømkloster og Apenrade; mod Østen til Apenrade, Sundewitt, den flensborgske Havfiord, og Amtet Flensborg; mod Sønden til Amtet Flensborg og det Landskab Bredstedt; mod Vesten og Sydvest til nogle oktroyerede Koge og Vestersøen.

Dette Amt strækker sig paa det faste Land, hvor det er allerlængst fra Vesten til Østen, fra Høier til Sundewitt beregnet, næsten 8 Mile; og hvor det er bredest fra Sønden til Norden, beregnet fra Soholm til Arndrup, 5 almindelige tyske Mile. Paa nogle andre Steder er

baade Bredden og Længden langt ringere. Vestlig af det faste land hører endnu to Herreder, nemlig den østlige Deel af Øen Føhr, saavelsom og den Øe Sylt indtil dens nordlige Hjørne, til dette Amt. Jorden er god og frugtbar, fornemmelig ved den vestlige Side i Marsken, endskiønt der i de fleste Herreder findes dog sandig Jordbund, Heede og Moor. I dette store Amt findes faa Skove.

De merkværdigste Floder eller saa kaldte Aaer i Amtet ere Widaae, Grønaae, Süderaae og Leckeraae. Om Widaaes Udspring og Løb er meldt ved det Amts Apenrades Beskrivelse. Grønaae har sit Udspring ikke langt fra den Kirke Enstedt i Lundtoftherred, flyder forbi de Kirker Uck, Tinglef og Burkarl til Grünhof, og falder paa den nordlige Side i Uborgsogn neden for Tøndern i Widaae. Süderaae tager sit Udspring paa det lille Bierg Hønholz i Feldstedtsogn i Lundtoftherred, gaaer igiennem Riesgaardsøe forbi Kliplef kirke; derpaa optager den Grilaae, som et langt Stykke Vei i Øster skiller de Amter Tøndern og Flensborg fra hinanden, bliver paa den sydlige Side i Uborgkirkesogn hindret ved et Dige fra at flyde ind i Kotteskogssøe, og derpaa falder ud i Widaae, Leckeraae har sit Udspring i Medelbyesogn i Karherred, flyder sønden forbi den Landsbye Leck, og falder ud i Soholmaae. Soholmaae har sit Udspring i Wiesherred i Amtet Flensborg, gjør ikkun mod Vesten Grændskiellet imellem Amtet Tøndern og det Landskab Bredstedt, blander sig ved Størtewerkerkog med Leckeraae, bliver imellem Waygaarderkog, Blumenkog og Ockholmsogn kaldet Köningsaae, og er der begroet med Siv; derpaa gaaer den igiennem den i Ockholmsogn Aar 1735 nye anlagte Kanal, og falder igiennem to Sluser ud i Vestersøen.

Man forefinder i dette Amt fire merkværdige Søer, nemlig Gotteskogsøe, Bottschlotersøe, Høsteruppersøe og Tingleffer- eller Allemsdorpersøe. Disse to Sidste findes ved de Herreder, hvori de ligge. Gotteekogssøe er stor, og ligger imellem Gotteskog, det Dige, hvorved Widaae skilles fra denne Søe, og Awentoftsogn. Denne Søe deler sig i to Hoveddele, og bliver paa den sydlige Side kaldet Bundesgardersøe, men paa den nordlige Side Awentofthersøe; den strækker sig fra Sønden til Norden en tydsk Miil; derimod fra Østen til Vesten paa de Steder, hvor den er bredest, kun en halv Miil, og har sit Afløb ved det saa kaldte Vorlater ud i Widaae. Denne Søe

er om Vinteren i det høieste 8 Favne dyb, men om Sommeren 5, 6 til 18 Alne dyb. Man har største Nytte af denne Søe; thi baade er den overmaade fiskerig paa alle Slags Fisk, saa og skiærer man her Rør, som bruges til at bedække Diger og Huse med, og desuden tiene til Brændsel. Adskillige uinddigede Øer ligge i denne Søe, som tildeels beboes, deels ere ubeboede. Bottschlotersøe er ligeledes meget fskerig, og har sit Afløb igiennem en Aar 1735 i Ockholmsogn nær ved Ockholmerdige nye anlagt Kanal eller Vandledning igiennem to Sluser ud i Vestersøen. I forðum Tid, efterat Blumenkogs Inddigelse var fuldført Aar 1652, flød alt Vandet af Bottschlotersøe, Leckeraae, Scholmaae, og hvad som kom fra Herrenkohlendammer, Størtewerker og Waygaarderkog, igiennem den Egn, som nu kaldes Kleyserkog. Men efterat denne Kog var bleven Aar 1727 inddiget, saa stoppedes Afflydningen til ved Schlam eller Mudder. Samme kan ogsaa formedelst den i Mængde uden for Kleyserkog samlede Schlam ikke blive bragt i Stand igien, førend en nye Kog bliver inddiget imellem Dagebüll og Fahretoft.

Lysterdyb ligger vestlig for Høyerherred og nordlig for Øen Sylt; det er dybere end Riberdyb, og tiener til en Rheed for mange Skibe. Det smalle Dyb er imellem Føhr, Amrom og Nordmarsken. I samme Dyb vedligeholdes af Staden Husum Søetønder og Baaker til Seiladsens og Søefartens Beste, hvorom findes Efterretning ved Staden Husum. De fleste Østersbænke, som høre til Hertugdømmet Slesvig, ligge under Amtet Tøndern, mestendeels ved Sylt, men nogle ved Føhr.

Amtet indeholder 46 Kirkesogne, hvorved staaer 40 Præster. Alle disse Kirker høre under det tønderske Provstie, undtagen Emmerlefkirke med sine to Præster, hvortil Grevskabet Skakkenborg har Patronatret, og Biskoppen til Ribe har Overinspektion; saa at egentlig ikkun 45 Kirker og 47 Præster i Amtet hører til det tønderske Provstie. Amtmanden og Provsten fremstiller i Kongens Navn tre Kandidater til at besætte et vakant Præstekald i Amtet, efter indhentet kongelig Konsens over disse tre i Forslag bragte Personer paa Valg, og Meenigheden udvælger selv ved Stemmemnes Pluralitæt een af dem til deres Præst. Indvaanerne i Amtet ere Danske og Friser. Udi Böckingherred og Widingherred, saa og paa Føhr og Sylt, saavel som og i

nogle Kirker i Karherred, prædikes altid Tydsk; men i andre Karherredskirker prædikes vechselviis Tydsk og Dansk, undtagen i Høyerherred, Schluxherred og Lundtoftherred, hvor der prædikes lutter Dansk; i Tønderherred til Abelkirke prædikes Dansk, men i Uborgkirke prædikes vechselviis i det danske og tydske Sprog.

Amtet bestaaer af syv Geestherreder og to Marskherreder. Fire af de første Herreder have deres Ding og det femte, nemlig Høyerherred, har sit Ding og en Birkeret. Østerlandsføhr og Sylt, saavel som de to Marskherreder, nemlig Böckingherred og Widingherred, have hver deres Raad, som bestaaer af tolv Raadmand. Fra disse fire Retter appelleres til den saa kaldte Treherredersret, som er besat med sex Raadmænd fra de øvrige tre Herreder tilsammen, og hvortil enhver af disse sende to Raadmænd. Denne Ret holdes aarlig engang i Tøndern paa Raadhuset. Fra Treherredersret appelleres i Civilsager til den gottorfiske Øverret, naar det, hvorom trettes, er af 40 Rdls. Værdie, eller derover.

Amtsforvalteren, som tillige er Huusfoged i det hele Amt, har af de syv Geestherreder alle landsherlige Indkomsters Indtægt og Beregning. Paa den østlige Deel af Føhr og af Sylt blive alle herskabelige Indtrader oppebaarne ved de forordnede Landfogder, og af dem leverede til Amtsforvalteren; men i de øvrige fem Geestherreder indkræves af de saa kaldte Æingezessene, som levere ham det umiddelbar. Landskriveren derimod hæver selv den ordentlige Kontribution og Pligtpenge af de to Marskherreder, og de øvrige kongelige Indkomster indkasserers ved Lehnsfogeder. Herreds- og Sognspaalæg oppebæres ligeledes ved Lehnsfogeder; Digebekostninger ophæves ved Digefogeder, og hver Sum afleveres paa sit Sted.

Karherred og Lundtoftherred have hver deres Herredsfoged; men Schluxherred og Tønderherred have nu een Herredsfoged tilsammen. De Herreder eller Landskaber Sylt og Østerlandsføhr have hver deres Landfoged. I Böckingherred ere fem Lehnsfogeder, nemlig een i Niebüll- og Dretzbüllsogne, een i Riesumsogn, een i Lindholmsogn, een i Fahrtoftsogn, og een i Galmsbüllsogn. Widingherred har tre Lehnsfogeder, nemlig een i Awentoft- og Neukirchensogne, een i Emmelsbüll- og Horsbüllsogne, og een i Klauxbüll- og Rodenessogne. Begge Landfogederne beskikkes af Kongen, men Lehnsfogederne af Amtmanden.

I og ved Amtet findes et anseeligt Antal af Koge. Nogle deraf, som ere oktroyerede, høre ikke til Amtet, men have deres egen Indretning eller Forfatning, saavel som og største Delen deres egen Jurisdiktion for sig selv; andre derimod høre til Amtet, og ere: 1) Ænger- eller Ængelsbüllerkog; 2) Størtewerker- eller Trölbüllerkog; 3) Waygaarderkog; 4) Fahretofterkog; 5) Herrenkog, som i forrige Tider blev kaldet Maasbüllerkog; 6) Kohlendammerkog; 7) Riesommoringerkornkog; 8) en Deel af den gamle Klixbüllerkog; 9) Gotteskog med Dansklefskogslanderier; 10) Kleinemmelsbüllerkog, 11) Widingherredskog; 12) Brunsodder- eller Brunsotterskog; 12) Høyer- og Tønderkoge; saavel som ogsaa nogle til Schlux- og Karherreder henhørende og nedrigliggende Landerier, som alle tilsammen ere blevne indtagne tillige under eet Digebaand.

Klixbüllerkog afdeles i den Gamle og den Nye. Den gamle Klixbüllerkog hører i Henseende til sit Dige, saavel som og i Henseende til nogle deri liggende Landerier, som i fordum Tid har hørt til Karherred, til dette Amt; men den nye Klixbüllerkog tilhører det adelige Gods Klixbüll og Karherred.

Galmsbüll er, uagtet det fik Oktroy Aar 1700, dog ei endnu blevet inddiget, og hører, ligesom forhen, under Böckingherred.

Gotteskog bestaaer af nedrigt land, og hører mestendeels til Karherred, Böckingherred og Widingherred. Til det første Herred hører 3593 1/2 Demater, til det andet 2964 1/2 Demater, og til Widingherred hører 3322 Demater Land; hvilke tilsammen, foruden de herskabelige og Interessentlanderier, udgjøre 9880 Demater. De i samme værende saa kaldte Interessentrenlanderier have, i Kraft af en Oktroy af 1. Maji 1709, faaet deres egen Inspektor og deres egen Jurisdiktion i borgerlige og piinlige Sager, endskiønt det skede først Aar 1758, Eftersom samme altsaa virkelig besidder en oktroyeret Koges Rettigheder, saa skulle den ogsaa anføres blandt de oktroyerede Koge. Gotteskog blev fordum inddeelt i den Gamle og Nye. Den gamle Gotteskog blev inddiget fra Aar 1553 til 1555, og strakte sig imellem Humtrupsohn i Karherred og Uborgsohn i Tønderherred. Den nye Gotteskog blev inddiget fra Aar 1562 til 1566, og ligger imellem de Sogne Humtrup, Braderup, Klixbüll, Niebüll, Dretzbüll, gammel Kristian-Albrechtskog, det Sogn Emmelsbüll, og en Deel af Neukirchensohn.

Danklefskogsländerier ligge adspredte i Gotteskog under Böckingherreds Jurisdiktion, og bestaaer af Schlickländerier. Under det Navn Schlickländerier, hvoraf der findes mange i Gotteskog, forstaaes de, som ligge lave og nedrige; disse ere tienlige i tørre Aaringer til Enge og til at slaae, men formedelst deres nedrige Beliggenhed sættes let under Vand af meget Regn. Det er sædvanligt at kalde ikke allene al den Slam eller Mudder, som Vestersøen pleier at kaste op, men endog den kleyede Jord af den Grund, som er uden for Marsklandenes Diger, og skiules med Vand naar det er Flod, men er sædvanlig frie derfor naar det er Ebbe, med det Navn Schlick.

Hver Kog har sin Digefoged, Digedommer og Digeskriver; derimod have alle Koge i det hele Amt tilsammen een Digegreve, som med Digefogederne og Digedommerne i Kogene have et vaaget Øie over Digernes Vedligeholdelse og Forbedring, under Amtmandens til Tøndern, som bestandig er Overdigegreve, hans Overopsigt; de skal to gange om Aaret besee Digerne, derpaa aftale og foranstalte hvad som skal repareres; de skal eftersee Regningerne paa Kogene, som gøres med Hovedinteressenterne i hver Kog; og endelig forfatte en almindelig Kogsregning om fælles Vandledning og andre fælles Kogsbekostninger. Digerne i Amtet Tøndern ere ei saa høie som i Eyderstedt; de behøve ei heller paa de fleste Steder saa mange Pæle og Bræder til at opsætte imod Søen, som hine. Marsklandene i Amtet Tøndern bleve i den store Storm, som opkom den 7. Oktober 1756, ganske tørre, og bleve ei oversvømmede.

Imellem den Flek Høyer og Friderikskog er det nedrigliggende Land, som fordum laae i Havet uden for Diget eller Schlicket, ved den fra Søen Tid efter Tid opkastede Schlam, blevet meget forhøiet, og allerede saaledes begroet med Græs, at ikke allene Giæs og Faar kan græsses derpaa, men endog dette Vorland er paa mange Steder høiere, end det inden for Diget i Høyer-, Frideriks- og nye Rutebüllerkog værende Land. Ved Kløyserkog, imellem Dagebüll og, Fahretoft, saavel som og imellem Dagebüll, den nye Kristian-Albrechtskog, Galmsbüll og den sydlige Deel af Widingherred, har ogsaa et temmeligt Stykke Vorland sat sig fast ved Diget. Alt dette voxer i den følgende Tid mere og mere til, saa at mange nye og anseelige Koge kan blive indrettede deraf.

Kammergodser og herskabelige Paktstykker i Amtet ere følgende: Süderbüll og Roxbüll, i Emmerlefsogn og andre Sogne i Amtet; Solwig, i Hostrupsgn; Grünhof, i Burkarlsgn; Herrenkog; Altenhof af 67 14/15 Demater, og Peterswarf af 5 Demater, begge i Gotteskog; Friesmark, i Widingherred ved Gotteskogssøe, fordum en Øe, ligger i Awentoftsgn; Fockebüllslanderier, i Awentoftsgn af 171 1/2 Demater, 2250 Demater i Gotteskog; nogle Landerier i Uborgsgn; Fraumertenland, af 108 Demater, 54 1/4 Ruther eller Favne, som ligge adspredte i Widing- og Böckingherreder; Nordmark, en Øe imellem Galmsbüll og Dagebüll; Tefkebüll, en Øe imellem nye Kristian-Albrechtskog og Galmsbüll; de saa kaldte Mönkenbohls-Landerier paa Sylt; de tønderske og solwigske Vandmøller; alle Veirmøller og Kroer i Amtet; saa og Østersforpagtninger, tilligemed nogle Fiskerier. De Herreder, som ligge i dette Amt, ere følgende: 1) Böckingherred; 2) Widing- eller Hviddingherred; 3) Karherred; 4) Lundtofttherred; 5) Schluxherred; 6) Tønderherred; 7) Høyerherred. Dernæst hører til dette Amt 8) den Øe Sylt eller Silt; 9) Østerlandsföhr. Vi merke nu hvert Herred især.

I. Böckingherred.

Böckingherred, som ogsaa kaldes Moorherred, har fordum været en Øe, og omgivet med et nedrigt Dige. Siden er denne Øe sammenbundet ved et Dige til Klixbüll, og i de Aaringer 1562 og 1564 giort landfast med Widingherred. Herredet, som udgiør eet af de to Marskherreder i Amtet Tøndern, hænger ikke tilsammen; men nogle Dele deraf adskilles ved de derimellem liggende Koge, hvorudover man ikke kan bestemme dets længde og Brede. Det grændser til Landskabet Bredstedt og Karherred. Jordbunden her er meget frugtbar paa Rug, Hvede, Byg, med andre Landsfrugter, og bestaaer deels af Geestland, deels af Marskland. Geestlandet bliver af den Moor, som findes under Jorden, kaldet Riesummoor; og, eftersom det stedse besaaes, kaldes det Kornkog, og indbefatter fire Kirker. En Deel af det Marskland, som hører til dette Herred, bestaaer af fordum værende Øer, der Tid efter anden ere blevne landfaste, og hvorpaa ligger tre Kirker. Herrenkog, som bestaaer af 1635 Demater nedrigt liggende Land, tiener til Græsning, og har intet Dige eller nogen Vandledning at vedligeholde; den er ubeboet, hører til Böckingherred, bliver af

Vandet, som kaldes Bottschlot eller Bottschlotersøe, igiennemskaaret paa mange Steder, og i stærkt Regnveir og fugtige Sommere oversvømmet. Sidst om Efterhøsten og i Vinterstiden skiuler Vandet ganske de nedrigliggende Landerier i denne Kog; og samme seer da ud som en Søe. Denne Herrenkogs Inddigelse, hvis Navn i fordum Tid var nye Masbüllerkog, er blevet fuldført Aar 1640, Waigaarderkog ligger østen for Bottschloter- og Blumenkoge, og hører, foruden nogle Landerier, til Böckingherred. Den største Deel af Kohlendammerkog hører ligeledes til dette Herred. Denne Kog deles i den Gamle og den Lille. Den gamle Kohlendammerkog indeholder 4804 Demater, 18 $\frac{5}{8}$ Roder; den lille 395 Demater, 119 $\frac{1}{2}$ Roder; og begge tilsammen ere 5196 Demater, 138 $\frac{7}{8}$ Roder store. En Deel af Gotteskog, af 2964 $\frac{1}{2}$ Demat, hører til Böckingherred. Af Størtewerker- eller Trolbüllerkog hørte fordum 312 Demater ligeledes til Böckingherred. Men dette Antal er Aar 1745 ganske adskilt fra Böckingherred, og er blevet udslettet af Herredets Plougtal. Siden den Tid staaer den ganske Kog under Karherreds Jurisdiktion. Böckingherred havde i ældgamle Tider, nemlig Aar 1240, et langt større Omfang, end nu omstunder.

For nærværende Tid indeholder det syv Kirkesogne, hvilke ere:

1) **Niebüllsogn**, hvis Kirke har to Præster, en Pastor og en Kompastor. Den gamle og lille Kirke blev Aar 1728 nedbrudt, og i dens Sted blev en skøn stor og nye Kirke opbyggt, og bragt i Stand Aar 1729.

2) **Dretzbüllsogn**.

3) **Lindholmsogn**. Udi dette Sogn saaer man stor Mængde af Senep.

4) **Riesumsogn**.

Disse fire Kirkesogne ligge i Risummoor.

De øvrige Kirkesogne i dette Herred ere:

5) **Fahretoftsogn**. Dette Kirkesogn var indtil Aar 1634 en Øe, og havde fordum ikkun eet Sommerdige, som ei formaaede at imodstaae Vandets Magt, endog ved en liden opkommen Storm. Udi de Aar 1686 indtil 1688 bedækkede Indbyggerne deres Land med et Hav- eller Sødige, og fik af Hertug Kristian Albrecht til Gottorf Aar 1689 et Frihedsbrev, at de maatte forblive som forhen under Böckingherred. Fahretofterkog er 1100 Demater stor, og inddeles i Sønder- og Norderkog, af hvilke den sidste er kun liden imod den første. Dette Sogns Beboere eie i Bottschloterkog en Deel, som de kalde Fahretofterbottschlot, og udgjør tilsammen med Sønder- og Norderkog

1403 Demater 81 19/24 Roder. Den gamle Fahretofterkirke er Aar 1703 nedbrudt, og den nu værende i dens Sted af nye opbyggt.

6) **Dagebüllsogn** var fordom en Øe. Dette Kirkesogn kaldes ogsaa Westermarsch. Indvaanerne fik af Hertug Friderik den Fierde til Gottorf Aar 1700 en fordeelagtig Oktroy, saavel til at indslutte deres Land til en Kog, som ogsaa til at inddige et større Distrikt. Aar 1702 blev denne Inddigelse foretagen, og Aar 1703 og 1704 blev den bragt i fuldkommen Stand. Dagebüllerkog er oktroyeret, har sin egen Kogsret, og staaer med Amtet Tøndern i intet Fælledsskab, undtagen at den betaler den ordentlige Kontribution af 705 Demater til Landskriveren til Tønningen. Af de øvrige inddigede Lande af 300 Demater betaler denne Kog sin Kontribution umiddelbar til den kongelige Kasserer til Rendsborg. De som besidde de 70 Demater i denne Kog, udøve Patronatret til Dagebüllerkirke, og de have Opsigt over Diger og Damme; men Præsten og Klokkeren hører i Konsistorialsager under den tønderske Konsistorialret, og Kirken visiteres aarlig af Provsten sammesteds. Dagebüll strækker sig i sin Længde fra Sydvest til Nordost. Aar 1727 blev dette Sogn landfast ved Kleyserkogs Inddigning. Herfra gaaer en Færge over Søen til den Flek Wylk paa Føhr, eftersom Mudderets eller Schliks Tilvæxt ved Fahretoft har giort Overfarten fra samme Sted ganske ubeqvem.

7) **Galmsbüllsogn**. Her var fordom en Trækirke, men den blev Aar 1746 nedreven, og i dens Sted en anden af Steen nye opført. Dette Sogn kan i visse Maader endnu ansees som en Øe, eftersom de der liggende Vorlande ved høie Floder oversvømmes, og denne lille Høy derved omgives af Søevandet. Indvaanerne fik Aar 1700 en fordeelagtig Oktroy til Inddigning, af Hertug Friderik den Fierde, men denne Inddigning er endnu ikke foretagen; dog avle de en skiøn Deel Høe. Man kan over en anlagt Dam eller Dæmning gaae og kjøre fra Galmsbüll til det faste Land. Sognet udgjør en Deel af Böckingherred. Man forefinder ved Galmsbüll tre smaa uinddigede Øer, som man kalder Halliger, og ere alle tre ubeboede. Den ene Hallig ligger vestlig nær ved Galmsbüll, og kaldes Nordtoft, som af Vestersøens Gevalt er nu næsten ganske bortskylt, dog bierges aarlig lidet Høe her endnu. Den anden Hallig kaldes Teskebüll, beliggende imellem Galmsbüll og den nye Kristian Albrechts Kog; for at have Nytte af samme Hallig give Interessenterne i den nye Kristian Albrechts Kog en aarlig Rekognition af 24 Rigsdaler til den tønderske Landskriver i den kongelige Kasse. Den tredje Hallig kaldes Nordmark,

liggende imellem Galmsbüll og Dagebüll, hvilken bortforpagtes paa 6 Aar af det kongelige Kammer. De øvrige smaa Øer, som findes antegnede paa det Meierske Landkort over de til Amtet Tøndern henhørende Marschlande, ere ei nu mere til, thi nogle af dem ere ganske skiulte af Schlik, andre ere inddigede i Kristian Albrechts Kog og i Kleyserkog, og nogle af de alleryderste ere af Søen ganske bortskyllede. Paa Galmsbüll og Dagebüll. kaages Salt af Tørvjord, hvorom er meldt foran.

II. Widing- eller Hvidingherred.

Widingherred, som ogsaa kaldes Horsbüllherred, og under dette Navn var i fordom Tid bekiendt, er et Marskherred i Amtet Tøndern, og strækker sig, fra Sønden til Norden halvanden Miil, og fra Vesten til Østen tre Fierdingvei. Dette Herred støder mod Norden til de oktroyerede Koge, Friderikskog og den nye Rutebüllerkog, og til Widaae; mod Sønden til den gamle og nye Kristian-Albrechtskog og Vestersøen; mod Østen til Gotteskog og Gotteskogssøe; men mod Vesten ikkun til Vestersøen. I fordom Tid var dette Herred en Øe, og ikkun forsynet med et nedrigt Dige imod en maadelig Flod. I de Aar 1562 til 1566 blev den Deel af Gotteskog, som fordom kaldtes den Nye, inddiget; og derved blev Widingherred gjort landfast, saa at Søen nu ikke mere kunde løbe imellem dette og Böckingherred.

Landet er paa, nogle Steder ret frugtbart, men paa andre Steder af middelmaadig Beskaffenhed. Paa mange Steder er Jorden høi, men af ringe Godhed, hvilket er at forstaae, saavel om Agerdyrkingen, som om Græsgangen. Paa de saa kaldte Warfer nær ved Husum saaes meget Sennep. Widingherred eller Widingherredkog, foruden Brunsodder, og Kleinemmelsbüllerkog, saavelsom foruden den til Widingherred hørende Deel af Gotteskog af 3322 Demater, er 9587 Demater Land stor. Derimod indeholder Brunsodderkog 571 Demater, og Kleinemmelsbüllerkog 488 Demater; begge hører til Widingherred.

Dette Herred har kostbare Diger at vedligeholde, især mod Vesten, endskiønt de ere ikke saa høie, som i Eyderstedt. Landerierne i Widingherred inddeles i fire Klasser; og efter Forskiel af disse Klasser betales Kontribution. Hver Demat af første Klasse er aarlig i Kontribution 1 Rigsdaler 4 Skilling; af den anden Klasse 39 Skilling; af den tredie Klasse 26 Skilling; og af den fjerde og ringeste Klasse ikkun 13 Skilling lybsk Brunsodderkog ligger ved den østlige Side af Rodenessogn,

indeholder det beste Land i Widingherred, og er Aar 1618 fuldkommen indtaget. Det har kun to Hovedgaarde, af hvilke den ene hører til Neukirchensogn, men den anden til Awentoftsogn. Siden Aar 1240 har Herredet mistet mange Kirkesogne, fornemmelig mod Vesten; og var det den Tid dobbelt saa stort, som nu omstunder.

For værende Tid indeholder dette Herred følgende sex Kirkesogne, som ere:

- 1) **Æmmelsbüllsogn**, hvor Kleinemmelsbüllerkog ligger, som allerede Aar 1592 er bleven indtagen.
- 2) **Horsbüllsogn**.
- 3) **Klauxbüllsogn**, hvor det ordentlige Færgested er, og den nærmeste Vei over Vandet fra det faste Land til Morsumsogn paa Øen Sylt, og er Vandet herimellem to Mile breedt. Udi Færgen bliver ogsaa overført Qvæg.
- 4) **Rodenessogn**.
- 5) **Neukirchensogn**, hvis Kirke ligger i Gotteskog, og er bleven bygt Aar 1566.
- 6) **Awentoftsogn** ligger ved Widaae, Süderaae og Gotteskogsøe. Det dertil hørende Kammergods, Friesmark, er ved en Dæmning giort fast med det faste Land.

III. Karherred.

Karherred er fra Vesten til Østen omtrent tre tyske Mile langt, og fra Sønden til Norden i det høieste halvtredie Mile breedt. Jorden er ulige; thi paa mangfoldige Steder bestaaer den af Moor og Heede, og paa nogle Steder af sandig Jord. Dog gives her ogsaa frugtbare Egne og meget Marskland; thi Enger eller Engesbüllerkog og Størtewerker- eller Trolbüllerkog, saavidt de ligge norden for Soholmaae, foruden nogle adelige og mohrkirchiske Landerier, saavel som 3593 1/3 Demater af Gotteskog og en Deel af Kohlendammerkog, hører hertil. Af Skov er her meget lidet. Udi de Sogne Leck og Enge ligger Langenberg, som vel er høit, men skraaeligt tillige, og bliver pløiet af dem, som boe der nær ved. Paa dette Bierg ved Klintummühle, saa og nordost herfra ved Medelbye, ere de høieste Egne, hvor man ved klart Veir kan see Husums Taarn, i en Fraliggenhed af 4 Mile og derover, med en Kikkert. I Omkredsen af dette Herred ligge adskillige adelige Godser; Domkapitelets Fogderie Stedesand, som udgjør en Deel af det første Distrikt af Domkapitelet; og en stor Deel af

Stiftsfogderiet Hackstedt. Her boe ogsaa adskillige Undersaattere af det flensborgiske Hospital, og nogle som høre til Stiftsfogderiet Borlum. Dette Herred indbefatter følgende ti Kirkesogne, nemlig:

- 1) **Lygom-** eller **Sønderlygomsogn.**
- 2) **Humtrupsogn.**
- 3) **Braderupsogn.**
- 4) **Klixbüllsogn.**
- 5) **Stedesogn**, hvis Kirke er af nye fra Grunden af opbyggt Aar 1746.
- 6) **Ængesogn.** Her ligger Ængerkog.
- 7) **Lecksogn**, som er det folkerigeste Sogn i Herredet, og har to Præster, en Pastor og en Diakonus. Den store Kirkebye Leck skal i ældre Tider have været en Stad, og har havt en Havn.
- 8) **Karlumsogn**, hvoraf Herredet skal Have sit Navn.
- 9) **Ladelundsogn.**
- 10) **Medelbyesogn.**

IV. Lundtofferred.

Lundtofferred er lidet i Plougtalet, og har sit Navn af Den i Kliplefsogn liggende og til det adelige Gods Seegaard ganske henhørende Landsbye Lundtoft. Tre Kirkesogne, nemlig Ucksogn, Ænstedtsogn og Feldstedtsogn, skilles fra de to øvrige Sogne, Rinkenitzsogn og Holebüllsogn, ved de tvende adelige Kirkesogne Kliplefsogn og Qvarssogn ved bemeldte Gods.

Dette Herred har mod Vesten og Sønden meget Heede og Moor; mod Østen og Norden er Jorden frugtbarere, ja ogsaa forsynet med Skov, endskiønt man forefinder megen sandig Jord. Landet er overalt jævnt og fladt, undtagen at man i Feldstedtsogn forefinder de Bierge Gierstebierg og Høyholz. Af Søer er at merke den fiskerige Høstrupersøe i Enstedtsogn; samme Søe er en god Fierdingvei lang fra Sønden til Norden. Lundtofts Herredsting holdes i Torsbüllbye i Qvarssogn.

De Kirkesogne, som høre til Lundtofferred, ere disse følgende:

- 1) **Ucksogn.**
- 2) **Enstedtssgn**, hvor den fiskerige Høstrupersøe ligger.
- 3) **Feldstedtsogn**, hvori de Bierge Gierstebierg og Høyholtz ligge.

4) **Rinkenitzsogn.**

5) **Holebüllsogn.** Til dette Sogn hører to smaa Øer, Øxenøer kaldede, som ligge i den flensborgiske Havfiord.

V. Schluxherred.

Schluxherred er omtrent to tyske Mile langt og bredt. Det har megen sandig Jord, saavel som og megen Heede og nogen Moor. Ellers er Grunden god til Rug, og frugtbar. Landet er jævnt, og giennemskåret med Floder. Ved den sydøstlige Grændse af Tinglefsogn ligger Allemsdorper- eller Tingleffersøe, som er en Fierdingvei lang.

Dette Herred bestaaer af sex Kirkesogne, hvilke ere:

1) **Hostrupsogn.** Udi dette Sogn ligger det kongelige Gods og Gaard Solwig; det har fordmær været et adeligt Gods, og har haft sin egen Jurisdiktion, men nu høre de paa Godset værende Undersaattere til Amtet.

2) **Horstsogn.**

3) **Raabstedtsogn.**

4) **Bülderupsogn.** Her ligger den Landsbye Karlsruwa, hvoraf det til Amtet Mohrkirchen hørende Fogderie Karlsruwa, hvis Underdanere ligge adspredte i Amterne Tøndern, Hadersleben, Apenrade og Flensborg, har sit Navn.

5) **Burkarlsogn,** hvor det kongelige Gods Grünhof ligger.

6) **Tinglefsogn,** hvor den fiskerige Tingleffersøe ligger.

VI. Tønderherred.

Tønderherred er omtrent to Mile langt, og en halv, ja vel ogsaa en heel Miil paa mange Steder bredt. Det har en frugtbar Jordbund og noget Marskland; hvorudover det giver allehaande Korn. Dog findes ogsaa Heede og Moor her, men ingen Skov.

Dette Herred holder sit Ting i et Huus paa Slotsgrunden ved Staden Tøndern, og har een Herredsfoged fælles med Høyerherred.

Kirkesognene i dette Herred ere kun disse tvende:

1) **Ubargsogn.**

2) **Abel-** eller **Abbildsogn.** Nogle af Sognefolkene høre til Lygomkloster, og nogle til Skakkenborg.

VII. Høyerherred.

Høyerherred er halvtredie tyske Mile fra Nordnordvest til Sydsydost, og en halv Miil til tre Fierdingvei breed fra Vesten til Østen. Jorden er frugtbar; men her er ingen Skov. Norden for den Flek Høyer er fortreffeligt Geestland, gode Græsgange og Moor; og sydsydost, saavel som og sydost, falder skiønt Marskland. Alt hvad som ligger sydsydost og sydost for den Flek Høyer, kalder man Sønderherred; og hvad som strækker sig nordlig, kaldes Norderherred.

Begge hører til det Ting, som holdes til Emmerlef; men den Flek Høyer har sin egen Birkeret for sig, hvori sidder Herredsfogeden som Birkefoged, og otte af ham bestilte Raad. Digerne tage i Norden af dette Hertugdøm deres Begyndelse fra Høyer, og gaae lige til Eydern. I fordom Tid var Skibenes Reed for Staden Tøndern ved den Landsbye Rutebüll; men samme Reed har ophørt, efterat de mange Inddigninger vare skedte. Endnu Aar 1740 kunde smaa Skibe ligge ved den Flek Høyer; men siden den Tid er denne Reed med Mudder tilstoppet, og Skibene maae nu ligge at losse og lade ved den Landsbye Emmerlef.

Udi dette Herred ligger fire Kirker; men til den ene, nemlig Emmerlefkirke, Har Grevskabet Skakkenborg Patronatret, og Biskoppen af Ribe Overopsyn. Kirkesognene ere disse:

1) **Schadssogn.**

2) **Hiepstedtsogn.** En Femfierdingvei fra dette Sogn ligger den lille Øe Jordsand, som er en Fierdingvei lang og en halv Fierdingvei breed, og bestaaer kun af Græsgange; den har en Hyrdeboe, og kan om Vinteren ikke beboes, formedelst Vandets Oversvømmelse ved høie Floder.

3) **Æmmerlefsogn,** har to Præster, nemlig en Sognepræst og en residerende Kapellan. I dette Sogn ligger det kongelige Gods Koxbüll, som bestaaer af 34 Plouge; men som ligge deels paa Sylt, deels og i andre Kirkesogne. Det kongelige Kammergods Südergaard.

4) **Høyersogn.** Her ligger den store Bye eller Flek Høyer. Ved denne Bye bringes i Land i største Mængde de Østers, som fanges her under Landet; og hvorfra de føres videre bort, for at sælges. Fra denne Bye er ogsaa Overfart til Keytum paa Sylt; Vandet her imellem er omtrent tre Mile breedt.

VII. Om den Øe Sylt eller Silt.

Den Øe Sylt eller Silt ligger omtrent fem Fierdingvei fra Widingherred, og to Mile fra Høyer ude i Søen. Indtil dens nordlige Ende, kaldet Lyst, bliver den regnet til Geestherrederne i Amtet Tøndern. Fra Sønden til Norden er den ikke over en Fierdingvei, vel hist og her lidt meer eller mindre breed; men fire Mile lang fra de Høye Sandhøye eller Düner. Ellers er Landets Størrelse meget ulig og forskiellig. Her falder temmelig frugtbart Geestland og Marskland i de Kirkesogne Morsum og Keytum, saavel som og noget ved Vesterland og Rantum; men mod Dünerne derimod findes mange sandige og heedeagtige Enge, hvorudover den, efter sin Størrelse ei er ret frugtbar.

Af stort Vildt paa Øen gives intet, og man forefinder hverken Ulve eller Ræve; men paa Harer, som dog falde meget smaa, er her ingen Mangel. Vildgiæs, Vildænder, og andre vilde Søfugle af alle Slags, forefindes i stor Mængde; af alle Slags Landfugle feiler det ikke heller.

Dünerne, som findes langs ved den vestlige Side af Øen, tiene ikke allene Øen selv, men ogsaa de tønderne Marsklunde, til Beskiærmelse mod Søen, som desuden Tid efter Tid stedse afriver og bortskyller mere land fra deres vestlige Side. Paa Dünerne voxer i største Mængde en Plante, kaldet Halm, som er overmaade nyttig til at gjøre Strandkanten fast, og til at bedække det flyvende Sand. Denne Halm har et Ar, som er stort og langt, og skyder mange Sidestængler, følgelig mangfoldige Kornhuse eller Bælger, som bære en stor Mængde Korn, der i Smag ligner Rug, men er vel sex gange mindre. Denne Halm slaaer dybe Rødder nogle Favne lange rundt om og ned under sig, og hindrer Vinden, at den ei kan føre Flyvesandet saa hastigt bort, som ellers skeer, over Kornmarker, Enge og Heeder. Endskiønt denne Halm synes at være begravet i Flyvesandet, saa voxer den dog stedse frem op af Sandet igien. Indvaanerne forplante denne Halm paa de Steder, hvor det gøres nødigt, og hemmer derved Sandets Flugt, saa det legger sig og gjør en Høy.

Denne Halm kaldes Klittag udi Jylland og Sielland. Man finder ligeledes denne Halm paa Amrom, Røm paa den vestlige Side af Jylland, og ellers i andre Lande paa Dünerne. De Diger, som ligge paa den sydlige Side af Øen, og staae paa en noget høi Marskgund, brækkede Aar 1633 igiennem, og ere ikke siden den Tid blevne forbedrede. Dette er Aarsagen, at det salte Vands stærke Oversvømmelse har merkelig og kiendelig

foringet det Marskland, som ligger inden for det nedrevne Dige. Man har her paa Landet hverken Brænde eller Tørv; men Indvaanerne maae hente begge Slags for det faste land. Man seer ingen Træer, uden allene i Haugerne, fornemmelig i den Landsbye Archsum og i Morsumsogn. Haugerne ere omgivne med Jordvold eller med Steengierder, til Beskiermelse mod de stormende Vinde, blandt hvilke Nordvestvind pleier at foraarsage størst Skade.

Indbyggernes Fiskerie er nu omstunder kun ringe. Men deres beste Næring bestaaer i Agerdyrkning, Fædrift, Strømper at forfærdige, og fornemmelig i Skibsfart og Seilads, da Mandfolkene ere gode Søefolk, som med stor Begierlighed opsøges fra andre Stæder. Mændene klæde sig som Skibsfolk, men Konerne gaee klædte efter deres gamle frisiske, men ellers usædvanlige, Maade; dog er Hovedprydelsen, i Henseende til Koner og Piger, forskiellig. Agerdyrkingen forrettes meest ved Qvindfolk.

Indvaanernes Sprog er forskielligt fra det øvrige frisiske Sprog, og ligner meest det Helgolandiske. Mandfolkene og de fleste unge Fruentimmere forstaae høitydsk; og Mandfolkene, naar de tale tydsk, tale nedersachsist, blandet med hollandske Ord. Paa Lyst taler man sædvanlig dansk. Paa den ganske Øe ere 16 Landsbyer, omtrent 720 Huse, og 2800 Mennesker.

Man fanger ved denne Øe et stort Antal Østers paa de mange her liggende Østersbanker. Denne Østersfangst hører til Regalierne, og bliver forpagtet bort.

Den nordlige Ende af Øen kaldes Lyst eller List, og bestaaer ikkun af et kongeligt Toldhuus, to Bøndergaarde og fem Kather, der hører ikke til Amtet Tøndern, men til Stiftamtet Ribe, og er tingpligtig til Ballum i Lohherred.

Den forhen værende skønne Havn ved den nordlige Side af Lyst er blevet tilstoppet af Sand og Dynd. Kong Kristian den Fierde løb med sin Orlogsflode derind; og derfor kaldes samme Havn endnu Kongenshavn. Man maae vel gjøre Forskiel paa Kongenshavn eller Almbugt, og paa Listerdyb, hvor Skibene seile ind fra Søen imellem de paa begge Sider undergangne Egne, saa og paa den fra Østen ind i Landet indgaaende Reed ved Lyst, hvilke begge ere dybe nok. ligeledes er at merke, at paa denne Øe findes endnu fra ældgamle Tider af to beskadigede Skandser eller Borge, nemlig Archsumborg og Timnumborg, beliggende i Keytumsogn. Den tredie Skandse, som i fordum Tid har ligget sonden for Rantum, og er kaldet Rantumborg, er blevet skiult af Flyvesand ved Begyndelsen af delle Aarhundrede.

I øvrigt er Sylt et overblevet Stykke af det fordum værende Nordvesterherred, som Aar 1240 og forhen strakte sig mod Sønden, Østen og Vesten, og var langt længere og meer end dobbelt saa stort som det nu værende Sylt. Ved den vestlige Side af dette Nordvesterherred laae Aar 1240 en Stad, som kaldtes Wendingstadt, der siden den Tid er forgaaet: derved var en Havn, Frisenhavn kaldet. Den Øe Sylt har en Landfoged, og indbefatter fire Kirkesogne, som ere:

1) **Morsumsogn**, har 8 Landsbyer og 200 Huse. Udi dette Sogn er den ordentlige Overfart eller Færge fra Øen til Klauxbüll paa det faste Land i Widingherred. De, som ere vel kyndige i denne Egn, imellem Øen Sylt og det faste Land, kan i got Veir om Sommeren, naar der er Ebbe, gaae til Fods fra Morsum over til Widingherred.

2) **Keytumsogn**, har 6 Landsbyer og 359 Huse, Lyst uberegnet. Tæt ved Kirken har ligget et Minoriterkloster, hvoraf de dertil i fordum Tid hørende Landerier endnu have Navn, og kaldes Munkebohlslanderier. Indvaanerne paa Lyst holde sig frivillig til denne Kirke. Fra den Landsbye Keytums Byemark gaaer en Færge til den paa det faste Land liggende Flæk eller store Bye Høyer. Veien over Vandet er 3 Mile. Udi dette Sogn finder man ved de Landsbyer Kampen og Wenningsted i Heeden gamle Grave, som af Indvaanerne kaldes Kiempesengene. Man opgraver ogsaa i denne Egn af mange Gravhøye sorte Gryder, som ere opfyldte med Aske og Been af Mennesker. Udi disse Gryder findes ogsaa Metaldolke, Sværde og andre Instrumenter af Metal og Flintestene. Den saa kaldte røde Klif imellem Kampen- og Wenningstedt er en meget høi og steil Strandkant, som kaldes saaledes af den røde sandede Grund, og gjør denne Øe meget kiendelig fra Søsiden.

3) **Vesterlandsogn**, hvis Kirke er nye opbygt Aar 1637, har een Landsbye, Vesterland kaldet, med 128 Huse.

4) **Rantumsogn** er Annexet til Vesterlandkirke, og de have een Præst fælles i Vesterland. Sognet bestaaer ikkun af den Landsbye Rantum med 28 Huse. Rantumkirke er nye opbygt Aar 1757; den er liden, da der kun er faa Indbyggere.

IX. Om den Øe Føhr.

Østerlandsføhr kaldes den østlige Deel af den Øe Føhr. Denne Øe ligger omtrent en Miil fra det faste land, og er fra Østen til Vesten omtrent halvanden Miil lang, og fra Sønden til Norden en

Miil breed. Den hele Øe har omtrent 9000 Demater Geestland og ligesaa meget Marskland. Geesten, hvor Landsbyerne ligge, og er den sydlige halve Deel af Øen, er meget høi, men tillige maver og Heedeagtig, og har ingen Fare at frygte for i Henseende til Oversvømmelse.

Paa Øen finder man, ligesom paa Sylt, Begravelseshøye fra ældgamle Tider af. Marskländerierne ere øst- nord- og vestlig forsynede med et Havgige, og blev paa den sydlige Side ved det høie Geestland fuldkommen sat i Sikkerhed. Øen er stærk beboet, har en Flæk eller meget stor Bye, 16 landsbyer, omtrent 1450 Huse, 13 Gryn-, Korn- og Saugemøller, 3 Kirker, 5 Præster, og meer end 1500 Søefarende. Indvaanerne ere af samme Slags, som de paa Sylt, og ernære sig i Mængde af Søefart; dog er Qvindernes Klædedragt paa Føhr ei saa, som paa Sylt, men forskiellig derfra.

Paa Føhr fanges mange Krikænnder, saavelsom og en større Art Vildænder, hvilke Indvaanerne kalde Schinennen, i to dertil indrettede Fuglekoier. Denne Fangst have Indbyggerne først indrettet Aar 1748, og have lært den af Hollænderne paa de Øer Ameland, Schelling og Flieland. Eftersom Øen ei er forsynet med Brænde og Tørv, saa bliver alt sligt hentet fra det faste Land.

Østerlandsføhr eller den østlige halve Deel af Øen Føhr, som fra Østen til Vesten er tre Fierdingvei lang, og fra Sonden til Norden een Miil breed, hører til Amtet Tøndern, og regnes blandt de syv Geestherreder i dette Amt, og har en Landfoged. Derimod gjør Vesterlandsføhr eller den vestlige Deel af denne Øe, tilligemed den nær derved sydvest liggende Øe Amrom, et Birkefogderie ud, og hører til Ribestift, og altsaa til Jylland, som forhen er at see. Det paa Vesterlandsføhr liggende Lorenzkirkesogn regnes i Ægteskabs- og Kirkesager til det loffardiske Provstie; og de i borgerlige og pünlige Rettergangssager til Birkefogderiet henhørende, men i Johanniskirke indlemmede, tre og to tredie Deel Landsbyer staae i Ægteskabs- og Kirkesager under den tønderske Konsistorialret.

Til Østerlandsføhr hører to tredie Deel af Marsken og een tredie Deel af Geesten paa Øen, saavelsom og den Flæk Wück, tilligemed fem og en tredie Deel Landsbyer, som bestaaer tilsammen af 815 Huse. Marskländerierne Paa Østerlandsføhr ere Aar 1711 opmaalte paa Hertugens og Administrators Kristian Augusts Befalning, og efter eyderstedtisk Maade befundet at være stor 6107 Demater, 3 Saat og 24 Roder; eller efter tøndersk Maal 5790 Demater, 16; Ruther og 11 Fod. Landfogden paa Østerlandsføhr er

tillige Birkefoged paa Vesterlandsføhr og paa Øen Amrom. Aar 1240 og i de foregaaende Tider udgiorde bemeldte Øer Føhr og Amrom et Stykke af det da værende Østerherred, som mod Norden og Vesten strakte sig langt videre, og da i Størrelse meer end dobbelt overgik det nu værende Føhr og Amrom.

Det til Amtet Tøndern henhørende Østerlandsføhr har to Kirker, som ere:

1) **Niklaskirkesogn**, til hvilken Kirke der er en Præst og en ordineret Kateket. Udi dette Sogn ligger den skønne Flæk Wück, som er bygt efter hollandsk Maade, og har 149 Huse. Paa dens Reed kan Skibe ligge sikre for Sydvest-, Vest- og Nordvestvind; hvorudover her er god Skibsfart og Seilads.

2) **Johanniskirkesogn**; ved hvis Kirke er to Præster, nemlig en Pastor og en Diakonus. (See tillige om Øen Føhr ved Riberstift, Pag. 498.)

Udi dette Amts Distrikt ligge endnu:

1) De **adelige Godser**: Boverstedt, Bulsbüll, Fresenhagen, Grüngrift, Hoglund, Kielstrup, Klixbüll, Lütkenhorn, Schobüllgaard, Stoltelund og Toftum, hvilke siden findes anførte udførligere i en alphabetisk Orden tilligemed alle de Øvrige.

2) Nogle **Koge eller Distrikter**, som ved kostbar Inddigning ere indtagne fra Søen, og ere forsynede af Kongen med besynderlige Privilegier eller Oktroyer, og udgiøre tilsammen et meget skjønt og frugtbart Marskland. Disse ere: 1) Dagebüllerkog; 2) Den gamle og nye Kristian-Albrechtskog; 3) Kleyseerkog; 4) Friderichskog; 5) Nyerutebüllerkog.

(Læseren finder alle Koge ligeledes siden anførte i en alphabetisk Orden.)

Kilde: Nicolay Jonge,
Kongeriget Danmarks chorografiske Beskrivelse.
Kiøbenhavn 1777

Johan Rudolph Thieles Bogtrykkerie og paa hans Forlag, boende i store Helliggieststrædet No. 150

Side 855 – 875.